I

Було вже годин десять вечора, і над садом світив повний місяць. У домі Шуміних щойно закінчилася всеношна, яку замовляла бабуня Марфа Михайлівна; і тепер Наді — вона вийшла в сад на хвилинку — видно було, як у залі накривали на стіл для закуски, як у своїй пишній шовковій сукні метушилася бабуня; отець Андрій, соборний протоієрей, розмовляв про щось з Падиною матір'ю, Ніною Іванівною, і тепер мати при вечірньому освітленні крізь вікно чомусь здавалася дуже молодою; поруч стояв син отця Андрія, Андрій Андрійович, і уважно слухав.

В саду було тихо, прохолодно, і темні, спокійні тіні лежали на землі. Чути було, як десь далеко, дуже далеко, мабуть, за містом, кумкали жаби. Відчувався травень, любий травень! Дихалося глибоко й хотілося думати, що не тут, а десь під небом, над деревами, далеко за містом, у полях і лісах розгорнулося тепер своє весняне життя, таємниче, прекрасне, багате й святе, недоступне розумінню кволої, грішної людини. І хотілося чомусь плакати.

Їй, Наді, було вже 23 роки; з 16 років вона палко мріяла про заміжжя, і тепер, нарешті, вона була нареченою Андрія Андрійовича, того самого, що стояв за вікном; він їй подобався, весілля було вже призначене на сьоме липня, а тим часом радості не було, ночі спала вона погано, веселість зникла... З підвального поверху, де була кухня, крізь відчинене вікно чути було, як там поспішали, як стукотіли ножами, як грюкали дверима на блоці; пахло смаженою індичкою та маринованими вишнями. І чомусь здавалося, що так тепер буде все життя, без зміни, без краю!

От хтось вийшов з дому й спішився на ганку: це Олександр Тимофійович, чи, попросту, Саша, гість, що приїхав з Москви днів десять тому. Колись давно до бабуні частенько ходила за подаяниям її далека родичка, Марія Петрівна, зубожіла дворянка-вдова, маленька, худенька, хвора. В неї був син Саша. Чомусь про нього говорили, що він чудовий

художник, і, коли у нього померла мати, бабуня, ради спасіння душі, вирядила його до Москви, в Комісаровське училище; років через два перейшов він в училище живопису, пробув тут мало не п'ятнадцять років і закінчив по архітектурному відділу, з гріхом пополам, але за архітектуру все-таки не брався, а служив в одній з московських літографія. Майже щоліта приїздив він, звичайно дуже хворий, до бабуні, щоб відпочити й поправитися.

На ньому був тепер застебнутий сюртук і поношені парусинові брюки, стоптані внизу. І сорочка була непрасована, і увесь він мав якийсь несвіжий вигляд. Дуже худий, з великими очима, з довгими, худими пальцями, бородатий, темний і все-таки вродливий. До Шуміних він звик, як до рідних, і у них почував себе, мов дома. І кімната, де він жив тут, називалася вже давно Сашиною кімнатою.

Стоячи на ганку, він побачив Надю й пішов до неї.

— Добре у вас тут,— сказав він.

— Звичайно, добре. Вам би тут до осені пожити.

— Еге ж, мабуть, що так доведеться. Можливо, до вересня у вас тут проживу.

Він засміявся без причини й сів поруч.

— А я ось сиджу й дивлюсь звідси на маму,— сказала Надя.— Вона здається звідси такою молодою! У моєї мами, звичайно, є слабості,— додала вона, помовчавши,— та все ж вона незвичайна жінка.

— Так, хороша...— погодився Саша.— Ваша мама по-своєму, звичайно, і дуже добра, й мила жінка, але... як вам сказати? Сьогодні вранці зайшов я до вас на кухню, а там четверо служниць сплять просто долі, ліжок нема, замість постелі лахміття, сморід, блощиці, таргани... Те

саме, що було двадцять років тому, ніякої зміни. Ну, бабуня, бог з нею, на те вона й бабуня; а мама ж либонь по-французькому розмовляє, в спектаклях участь бере. Можна б, здається, розуміти.

Коли Саша говорив, то витягав перед слухачем два довгих, худющих пальці.

— Мені все тут якесь дике з незвички,— продовжував він,— Чорт знає, ніхто нічого не робить. Мамаша цілісінький день тільки гуляє, мов герцогиня якась, бабуня теж нічого не робить, ви — теж. І жених, Андрій Андрійович, теж нічого не робить.

Надя чула це й торік і, здається, позаторік, і знала, що Саша інакше міркувати не може, і це раніше смішило її, а тепер їй чомусь стало прикро.

— Все це застаріло й давно набридло,— сказала вона й підвелась.— Ви придумали б щось новіше.

Він засміявся й теж підвівся, і обоє пішли додому. Вона, висока, вродлива, струнка, здавалася тепер поруч нього дуже здоровою й нарядною; вона відчувала це, і їй було шкода його й чомусь ніяково.

— І говорите ви багато зайвого,— сказала вона.— Ось ви щойно говорили про мого Андрія, але ж ви його не знаєте.

— Мого Андрія... Бог з ним, з вашим Андрієм! Мені ось молодості вашої шкода.

Коли ввійшли в зал, там уже сідали вечеряти. Бабуня, чи, як її називали в домі, бабуля, дуже повна, некрасива, з густими бровами й з вусиками, розмовляла гучно, і вже з її голосу й з манери говорити було помітно, що вона тут найстарша в домі. Їй належали торгові ряди на ярмарку та старовинний будинок з колонами й садом, але вона щоранку

молилась, щоб бог спас її від розорення, і при цьому плакала. І її невістка, Надина мати, Ніна Іванівна, білява, сильно затягнута, в pince-nez і з брильянтами на кожному пальці; і отець Андрій, старик, худорлявий, беззубий і з таким виразом, ніби збирався розповісти щось дуже смішне; і його син Андрій Андрійович, Надин жених, повний і вродливий, з кучерявим волоссям, схожий на артиста або на художника,— всі троє розмовляли про гіпнотизм.

— Ти у мене за тиждень поправишся,— сказала бабуля, звертаючись до Саші,— тільки ось їж якомога більше. І на що ти схожий! — зітхнула вона.— Страшний ти став! От уже справді, достеменно, блудний син.

— Отеческого дара расточив богатство,— промовив отець Андрій повільно, з сміхотливими очима,— с бессмысленными скоты пасохся окаянный...

— Люблю я свого батька,— сказав Андрій Андрійович і поторкав його за плече.— Славний старик. Добрий старик.

Усі помовчали. Саша раптом засміявся і притиснув до рота серветку.

— Отже, ви вірите в гіпнотизм? — спитав отець Андрій у Ніни Іванівни.

— Я не можу, звичайно, твердити, що я вірю,— відповіла Ніна Іванівна, надаючи своєму обличчю дуже серйозного, навіть суворого виразу,— але мушу признатися, що в природі є багато таємничого й незрозумілого.

— Цілком з вами погоджуюсь, хоч мушу додати від себе, що віра значно вкорочує нам сферу таємничого.

Подали велику, дуже жирну індичку. Отець Андрій та Ніна Іванівна продовжували розмовляти. У Ніни Іванівни блищали брильянти на пальцях, потім на очах заблищали сльози, вона захвилювалася.

— Хоч я й не смію сперечатися з вами,— сказала вона,— але, погодьтеся, в житті так багато нерозв'язних загадок!

— Жодної, смію вас запевнити.

Після вечері Андрій Андрійович грав на скрипці, а Ніна Іванівна акомпанувала на роялі. Він десять років тому закінчив в університеті філологічний факультет, але ніде не служив, певного діла не мав і тільки коли-не-коли брав участь у концертах з благодійною метою; і в місті називали його артистом.

Андрій Андрійович грав; усі слухали мовчки. На столі тихо кипів самовар, і тільки один Саша пив чай. Потім, коли пробило дванадцяту, лопнула раптом струна на скрипці; усі засміялися, заметушилися й стали прощатися.

Провівши жениха, Надя пішла до себе нагору, де жила в матір'ю (нижній поверх займала бабуся). Унизу, в залі стали гасити вогні, а Саша все ще сидів і пив чай. Пив чай він завжди подовгу, по-московському, склянок по сім за один раз. Наді, коли вона роздяглася й лягла в постіль, довго ще було чути, як унизу прибирали служниці, як сердилася бабуся. Нарешті все затихло, і тільки чулося інколи, як у своїй кімнаті внизу покашлював басом Саша.

II

Коли Надя прокинулась, була, мабуть, друга година, починало світати. Десь далеко калатав сторож. Спати не хотілося, лежати було дуже м'яко, незручно. Надя, як і в усі минулі травневі ночі, сіла в ліжку й стала думати. А думки були все ті самі, що й минулої ночі, одноманітні, непотрібні, невідчепні, думки про те, як Андрій Андрійович почав залицятися до неї і освідчився їй, як вона погодилася й потім поволі оцінила цю розумну, добру людину. Але чомусь тепер, коли до весілля

залишилося не більше місяця, вона стала відчувати страх, неспокій, немовби чекало на неї щось непевне, тяжке.

"Тік-ток, тік-ток...— ліниво калатав сторож.— Тік-ток..."

У велике старе вікно видно сад, далі кущі рясно розквітлого бузку, сонного і прив'ялого від холоду; і туман, білий, густий, тихо підпливає до бузку, хоче закрити його. На далеких деревах кричить сонне гайвороння.

— Боже мій, чого мені так тяжко!

Можливо, те саме відчуває перед весіллям кожна наречена. Хто знає! Чи тут Сашин вплив? Але ж Саша вже кілька років підряд говорить одне й те саме, мов по-писаному, і коли говорить, то здається наївним і чудним. Але чому ж все-таки Саша не виходить з голови? Чому?

Сторож уже давно не калатає. Під вікном і в саду зашуміло птаство, туман пішов з саду, все навкруги осяялося весняним світлом, наче усмішкою. Незабаром увесь сад, зігрітий сонцем, приголублений, ожив, і краплини роси, як алмази, заблищали на листі; і старий, давно занедбаний сад цього ранку здавався таким молодим, нарядним.

Вже прокинулась бабуля. Закашляв грубим басом Саша. Чути було, як унизу подали самовар, як совали стільцями.

Години спливають повільно. Надя давно вже встала і давно вже гуляла в саду, а все ще тягнеться ранок.

Ось Ніна Іванівна, заплакана, із склянкою мінеральної води. Вона захоплювалась спіритизмом, гомеопатією, багато читала, любила поговорити про сумніви, до яких була схильна, і все це, здавалося Наді, мало в собі глибокий, таємничий смисл. Тепер Надя поцілувала матір і пішла з нею поруч.

— Чого ти плакала, мамо? — спитала вона.

— Вчора на ніч стала я читати повість, в якій розповідається про одного старика та його дочку. Старик служить десь, ну, і в дочку його закохався начальник. Я не дочитала, але там є одне місце, що важко було утриматися від сліз,— сказала Ніна Іванівна й відсьорбнула з склянки.— Сьогодні вранці згадала й теж сплакнула.

— А мені всі ці дні так невесело,— сказала Надя, помовчавши.— Чому я не сплю ночами?

— Не знаю, люба. А коли я не сплю ночами, то заплющую очі міцно-міцно, отак ось, і уявляю собі Анну Кареніну, як вона ходить і як розмовляє, або уявляю що-небудь історичне, із стародавнього світу...

Надя відчула, що мати не розуміє її та й не може зрозуміти. Відчула це вперше в житті, і їй навіть страшно стало, захотілося сховатися; і вона пішла до себе в кімнату.

А о другій годині сіли обідати. Була середа, день пісний, і тому бабусі подали пісний борщ та ляща з кашею.

Щоб подратувати бабусю, Саша їв і свій скоромний суп, і пісний борщ. Він жартував увесь час, поки обідали, але жарти у нього виходили громіздкі, неодмінно з розрахунком на мораль, і виходило зовсім не смішно, коли він, перед тим як кинути дотеп, підносив догори свої дуже довгі, схудлі, наче мертві пальці; і коли спадало на думку, що він дуже хворий і, можливо, недовго ще протягне на цьому світі, тоді ставало шкода його до сліз.

По обіді бабуся пішла до себе в кімнату відпочивати. Ніна Іванівна недовго пограла на роялі й потім теж пішла.

— Ах, люба Надю,— почав Саша свою звичайну пообідню розмову,— якби ви послухалися мене! Якби!

Вона сиділа глибоко в старовинному кріслі, заплющивши очі, а він тихо ходив по кімнаті, з кутка в куток.

— Якби ви поїхали вчитися! — говорив він.— Тільки освічені й святі люди цікаві, тільки вони й потрібні. Адже чим більше буде таких людей, тим швидше настане царство боже на землі. Від вашого міста тоді мало-помалу не лишиться каменя на камені,— все полетить шкереберть, все зміниться, немов під якимись чарами. І тоді будуть тут величезні, прекрасні будинки, чудесні сади, фонтани незвичайні, дивні люди... Та головне не це. Головне те, що юрби в нашому розумінні, в якому вона є нині, цього лиха тоді не буде, бо кожна людина буде вірувати й кожна знатиме, для чого вона живе, і ніхто не шукатиме опори в юрбі. Люба, голубонько, їдьте! Покажіть усім, що це нерухоме, сіре, грішне життя набридло вам. Покажіть це хоч самій собі.

— Не можна, Сашо. Я виходжу заміж.

— Е, годі! Кому це потрібно?

Вийшли в сад, пройшлися трохи.

— І хоч би що там було, люба моя, треба вдуматися, треба зрозуміти, до якої міри нечисте, до якої міри неморальне це ваше бездіяльне життя, — вів далі Саша.— Зрозумійте, коли, приміром, ви, і ваша мати, і ваша бабулька нічого не робите, то, значить, за вас працює хтось інший, ви заїдаєте чиєсь чуже життя, а хіба це чисто, не брудно?

Надя хотіла сказати: "Так, це правда"; хотіла сказати, що вона розуміє; але сльози показалися у неї на очах, вона раптом принишкла, зіщулилася вся й пішла до себе.

Надвечір приходив Андрій Андрійович і, як звичайно, довго грав на скрипці. Взагалі він був неговіркий і любив скрипку, можливо, тому, що під час гри можна було мовчати. Об одинадцятій годині, йдучи додому, вже в пальті, він обняв Надю й став жадібно цілувати її лице, плечі, руки.

— Дорога, люба моя, прекрасна!..— мурмотів він.— О, який я щасливий! Я шаленію від захвату!

І їй здавалося, що це вона вже давно чула, дуже давно, або читала десь... У романі, в старому, подертому, давно вже закинутому.

У залі Саша сидів біля столу й пив чай, поставивши блюдечко на свої довгі п'ять пальців; бабуся розкладала пасьянс. Ніна Іванівна читала. Тріскотів вогник у лампадці, і все, здавалося, було тихо, благополучно. Надя попрощалася й пішла до себе нагору, лягла й одразу ж заснула. Але, як і минулої ночі, ледь почало розвиднятися, вона вже прокинулась. Спати не хотілося, на душі було неспокійно, тяжко. Вона сиділа, поклавши голову на коліна, і думала про жениха, про весілля... Згадала вона чомусь, що її мати не любила свого покійного чоловіка й тепер нічого не мала, жила в цілковитій залежності від своєї свекрухи, бабулі. І Надя, хоч як думала, не могла зміркувати, чому досі вона вбачала в своїй матері щось особливе, незвичайне, чому не помічала простої, звичайної, нещасливої жінки.

І Саша не спав унизу,— чути було, як він кашляв. Це чудна, наївна людина, думала Надя, і в його мріях, в усіх цих чудесних садах, фонтанах незвичайних відчувається щось нісенітне; але чомусь у його наївності, навіть у цій нісенітниці стільки прекрасного, що тільки-но вона подумала про те, чи не поїхати їй учитися, як усе серце, всі груди обдало холодком, залляло почуттям радості, захвату.

— Та краще не думати, краще не думати...— шепотіла вона.— Не слід думати про це.

"Тік-ток...— калатав сторож десь далеко.— Тік-ток... тік-ток..."

III

Саша в середині червня став раптом нудитися й почав збиратися до Москви.

— Не можу я жити в цьому місті,— казав він похмуро.— Ні водопроводу, ні каналізації! Я їсти за обідом гидую: на кухні бруд неймовірний...

— Та почекай, блудний сине! — переконувала бабуся чомусь пошепки,— сьомого числа весілля!

— Не бажаю.

— Хотів же у нас до вересня прожити!

— А тепер от не бажаю. Мені працювати треба!

Літо видалося вогке й холодне, дерева були мокрі, все в саду мало вигляд непривітний, сумовитий, хотілося справді працювати. В кімнатах, унизу й нагорі, лунали незнайомі жіночі голоси, стукотіла у бабусі швейна машина: це поспішали з посагом. Самих шуб за Надею давали шість, і найдешевша з них, за словами бабусі, коштувала триста карбованців! Метушня дратувала Сашу; він сидів у себе в кімнаті й сердився; та все ж його умовили залишитися, і він дав слово, що поїде першого липня, не раніше.

Час минав швидко. На Петра по обіді Андрій Андрійович пішов з Надею на Московську вулицю, ще раз оглянути будинок, що його найняли й давно вже приготували для молодих. Будинок двоповерховий, але прибраний був поки що тільки другий поверх. У залі блискуча підлога, пофарбована під паркет, віденські стільці, рояль, пюпітр для

скрипки. Пахло фарбою. На стіні в золотій рамі висіла велика картина, написана фарбами: гола дама й біля неї лілова ваза з відбитою ручкою.

— Чудова картина,— промовив Андрій Андрійович і з пошани зітхнув. — Це художника Шишмачевського.

Далі була вітальня з круглим столом, диваном і кріслами, оббитими яскраво-голубою матерією. Над диваном великий фотографічний портрет отця Андрія в камілавці та в орденах. Потім ввійшли до їдальні з буфетом, потім до спальні; тут у півтемряві стояли поряд два ліжка, і схоже було, що коли обставляли спальню, то мали на увазі, що завжди тут буде добре, та інакше й бути не може. Андрій Андрійович водив Надю по кімнатах і увесь час тримав її за талію; а вона відчувала себе кволою, винною, ненавиділа всі ці кімнати, ліжка, крісла, її нудило від голої дами. Їй уже зрозуміло було, що вона розлюбила Андрія Андрійовича чи, можливо, не любила його ніколи, але як це сказати, кому сказати й навіщо, вона не розуміла й не могла зрозуміти, хоч думала про це всі дні, всі ночі... Він тримав її за талію, говорив так ласкаво, скромно, такий був щасливий, походжаючи по цій своїй квартирі; а вона бачила в усьому саму лише пошлість, безглузду, наївну, нестерпну пошлість, і його рука, що обіймала її талію, здавалася їй жорсткою, холодною, мов обруч. І щохвилини вона ладна була втекти, заридати, кинутися з вікна. Андрій Андрійович привів її у ванну й тут доторкнувся до крана, вмурованого в стіну, і раптом побігла вода.

— Як це тобі подобається? — сказав він і розсміявся.— Я звелів зробити на горищі бак на сто відер, і ось ми з тобою матимемо воду.

Пройшлись двором, потім вийшли на вулицю, взяли візника. Курява здіймалася густими хмарами, і, здавалося, от-от піде дощ.

— Тобі не холодно? — спитав Андрій Андрійович, мружачись від пилу.

Вона промовчала.

— Учора Саша, ти пам'ятаєш, кинув мені докір у тому, що я нічого не роблю,— сказав він, помовчавши трохи.— Що ж, він правий! Безмежно правий! Я нічого не роблю й не можу робити. Люба моя, чому це? Чому мені така огидна навіть думка про те, що я коли-небудь почеплю на лоба кокарду й піду служити? Чому мені так не по собі, коли я бачу адвоката, або вчителя латинської мови, або члена управи? О матінко Русь! О матінко Русь, як ще багато носиш ти на собі бездіяльних і нікчемних! Як багато на тобі таких, як я, многостраждальна!

І те, що він нічого не робив, він узагальнював, вбачав у цьому знамення часу.

— Коли одружимося,— вів він далі,— то підемо разом на село, люба моя, будемо там працювати! Ми купимо собі невеличкий клаптик землі з садом, річкою, будемо трудитися, спостерігати життя. О, як це буде хороше!

Він скинув капелюха, і волосся розвівалося у нього від вітру, а вона слухала його й думала: "Боже, додому хочу! Боже!" Майже біля самого дому вони перегнали отця Андрія.

— А ось і батько йде! — зрадів Андрій Андрійович і замахав капелюхом.— Люблю я свого батька, справді,— сказав він, розплачуючися з візником.— Славний старик. Добрий старик.

Увійшла Надя в дім сердита, недужа, думаючи про те, що увесь вечір будуть гості, що треба розважати їх, посміхатися, слухати скрипку, слухати всілякі нісенітниці й говорити тільки про весілля. Бабуся, поважна, пишна в своїй шовковій сукні, гордовита, якою вона завжди здавалася при гостях, сиділа біля самовара. Ввійшов отець Андрій з своєю хитрою посмішкою.

— Маю приємність і благодатну втіху бачити вас в доброму здоров'ї,— сказав він бабусі, і важко було зрозуміти, чи жартує він, чи говорить серйозно.

IV

Вітер стукав у вікна, в покрівлю; чувся свист, і в печі домовик жалібно й сумовито наспівував свою пісеньку. Була перша година ночі. В домі всі вже полягали, але ніхто не спав, і Наді все ввижалося, що внизу грають на скрипці. Почувся різкий гуркіт, мабуть, зірвалася віконниця. За хвилину ввійшла Ніна Іванівна в самій сорочці, з свічкою.

— Що це загуркотіло, Надю? — спитала вона.

Мати, з волоссям, заплетеним в одну косу, з боязкою посмішкою, цієї бурхливої ночі здавалася старішою, не такою вродливою, меншою на зріст. Наді пригадалося, як ще недавно вона вважала свою матір незвичайною і з гордістю слухала слова, які вона говорила; а тепер ніяк не могла згадати цих слів; все, що згадувалося, було таким н е в и р а з н и м, н е п о т р і б н и м.

У пічці пролупав спів кількох басів і навіть почулося: "А-ах, бо-о-же мій!" Надя сіла в ліжку і раптом схопила себе міцно за волосся і заридала.

— Мамо, мамо,— проговорила вона,— рідна моя, коли б ти знала, що зі мною діється! Прошу тебе, благаю, дозволь мені поїхати! Благаю!

— Куди? — спитала Ніна Іванівна, не розуміючи, і сіла на ліжко.— Куди поїхати?

Надя довго плакала й не могла вимовити ані слова.

— Дозволь мені поїхати з міста! — сказала вона нарешті.— Весілля не повинно бути і не буде,— зрозумій! Я не люблю цієї людини... І говорити про неї не .можу.

— Ні, рідна моя, ні,— заговорила Ніна Іванівна швидко, страшенно злякавшись. — Ти заспокойся,— це у тебе від поганого настрою. Це минеться. Це буває. Мабуть, ти посварилася з Андрієм: але милі посваряться — краще помиряться.

— Ну, іди, мамо, іди! — заридала Надя.

— Так,— сказала Ніна Іванівна, помовчавши.— Чи давно ти була дитиною, дівчинкою, а тепер уже наречена. В природі безперервний обмін речовин. І не помітиш, як сама станеш матір'ю і старенькою, і буде в тебе така ж непокірлива дочка, як у мене.

— Люба, добра моя, ти ж розумна, ти нещаслива,— сказала Надя,— ти дуже нещаслива,— навіщо ж ти говориш пошлості? Бога ради, навіщо?

Ніна Іванівна хотіла щось сказати, але не могла вимовити й слова, схлипнула й пішла до себе. Баси знову загули в пічці, стало раптом страшно. Надя схопилася з ліжка й швидко пішла до матері. Ніна Іванівна, заплакана, лежала в постелі, вкрившись голубою ковдрою, і тримала в руках книгу.

— Мамо, вислухай мене! — промовила Надя.— Благаю тебе, вдумайся й зрозумій! Ти тільки зрозумій, до якої міри дрібне й принизливе наше життя. У мене відкрилися очі, я тенор все бачу. І що таке твій Андрій Андрійович? Він же не розумний, мамо! Господи боже мій! Зрозумій, мамо, він дурний!

Ніна Іванівна рвучко сіла.

— Ти і твоя бабка мучите мене! — сказала вона, схлипнувши.— Я жити хочу! Жити! — повторила вона і разів зо два вдарила кулачком по грудях.— Дайте ж мені свободу! Я ще молода, я жити хочу, а ви мене Старою зробили!..

Вона гірко заплакала, лягла й скрутилась під ковдрою калачиком, і здалася такою маленькою, жалюгідною, дурненькою. Надя пішла до себе, одяглася і, сівши біля вікна, стала очікувати ранку. Вона всю піч сиділа й думала, а хтось знадвору все стукав у віконницю і насвистував.

Вранці бабуся жалілася, що в саду вночі вітром позбивало всі яблука й зламало одну стару сливу. Було сіро, тьмяно, безвідрадно, хоч вогонь засвітлюй; всі жалілися на холод, і дощ стукотів у вікна. Після чаю Надя ввійшла до Саші і, не сказавши ані слова, стала на коліна в кутку біля крісла й затулила обличчя руками.

— Що? — спитав Саша.

— Не можу...— промовила вона.— Як я могла жити тут раніше, не розумію, не можу збагнути! Жениха я зневажаю, себе зневажаю, зневажаю все це бездіяльне, безглузде життя.

— Ну, ну...— проговорив Саша, не розуміючи ще, в чім річ.— Це нічого... Це добре.

— Це життя остогидло мені,— продовжувала Надя,— я не стерплю тут і жодного дня. Завтра ж я поїду звідси. Візьміть мене з собою, бога ради!

Саша хвилину дивився на неї з подивом; нарешті він зрозумів і зрадів, мов дитина. Він змахнув руками й став притоптувати туфлями, ніби танцюючи з радощів.

— Чудово! — казав він, потираючи руки.— Боже, як це хороше!

А вона дивилася на нього, не моргаючи, великими, закоханими очима, мов зачарована, сподіваючись, що він негайно ж скаже їй що-небудь значне, безмежне своєю важливістю;— він ще нічого не сказав їй, але вже їй здавалось, що перед нею відкривається щось нове й широке, чого вона раніше не знала, і вже вона дивилася на нього, сповнена сподівань, готова на все, хоч би й на смерть.

— Завтра я їду,— сказав він, подумавши,— і ви поїдете на вокзал проводжати мене... Ваш багаж я заберу в свій чемодан, і квиток вам візьму; а під час третього дзвінка ви ввійдете у вагон,— ми й поїдемо. Проведете мене до Москви, а там ви самі поїдете до Петербурга. Паспорт у вас є?

— Є.

— Клянусь вам, ви не пошкодуєте і не розкаєтесь,— сказав Саша з захопленням.— Поїдете, будете вчитися, а там нехай вас носить доля. Коли перевернете ваше життя, то все зміниться. Головне, перевернути життя, а все інше не потрібне. Отже, значить, завтра поїдемо?

— О так! Бога ради!

Наді здавалося, що вона дуже схвильована, що на душі у неї тяжко, як ніколи, що тепер аж до від'їзду доведеться страждати й болісно думати; та тільки-но вона прийшла до себе нагору й прилягла на ліжко, як одразу ж заснула й спала міцно, з заплаканим обличчям, з усмішкою, аж до вечора.

V

Послали по візника. Надя, вже в капелюшку й пальті, пішла нагору, щоб іще раз поглянути на матір, на все своє; вона постояла в своїй кімнаті біля постелі, ще теплої, оглянула все, потім пішла тихо до матері. Ніна Іванівна спала. В кімнаті було тихо. Надя поцілувала матір і

поправила їй волосся, постояла хвилини зо дві... Потім, не поспішаючи, повернулась униз.

Надворі йшов рясний дощ. Візник з критим верхом, увесь мокрий, стояв біля під'їзду.

— Не вмістишся з ним, Надю,— сказала бабуся, коли служниця стала вкладати чемодани.— І охота в таку погоду проводжати! Залишалася б дома. Бач, дощ який!

Надя хотіла щось сказати й не могла. От Саша посадовив Надю, вкрив їй ноги пледом. От і сам він сів поруч.

— Час добрий! Господь благословить! — кричала з ганку бабуся.— Ти ж, Сашо, пиши нам з Москви!

— Гаразд. Прощавайте, бабусю!

— Бережи тебе цариця небесна!

— Ну, погодка! — проговорив Саша.

Надя тепер тільки заплакала. Тепер уже для неї зрозуміло було, що вона поїде неодмінно, у що вона все-таки не вірила, коли прощалася з бабусею, коли дивилася на матір. Прощавай, місто! І все їй раптом пригадалося: і Андрій, і його батько, і нова квартира, і гола дама з вазою; і все це вже не лякало, не гнітило, а було наївним, дрібним і йшло все назад і назад. А коли сіли у вагон і поїзд рушив, то все це минуле, таке велике й серйозне, стислося в грудочку, і розгорталося величезне, широке майбутнє, яке досі було так мало помітне. Дощ стукотів у вікна вагона, було видно тільки зелене поле, мелькали телеграфні стовпи та птахи на дротах, і радість раптом перехопила їй дихання: вона згадала, що вона їде на волю, їде вчитися, а це все рівно, що колись дуже давно називалося іти в козацтво. Вона і сміялася, і плакала, і молилась.

— Нічого! — казав Саша, посміхаючись.— Нічого!

VI

Минула осінь, за нею минула зима. Надя вже дуже сумувала і щодня думала про матір і про бабусю, думала про Сашу. Листи з дому надходили лагідні, добрі, і, здавалося, все вже було прощене й забуте. У травні після екзаменів вона, здорова, весела, поїхала додому й по дорозі зупинилася в Москві, щоб побачитися з Сашею. Він був все такий же, як і минулого літа: бородатий, з скуйовдженою головою, все в тому ж сюртуці й парусинових брюках, все з тими ж великими, прекрасними очима; але вигляд у нього був нездоровий, замучений, він і постарів, і схуд, і все покашлював. І чомусь здався він Наді с і р и м, п р о в і н ц і а л ь н и м.

— Боже мій, Надя приїхала! — сказав він і весело розсміявся.— Рідна моя, голубонько!

Посиділи в літографії, де було накурено й дуже, до духоти пахло тушшю та фарбами; потім пішли в його кімнату, де було накурено, напльовано; на столі біля прохололого самовара лежала розбита тарілка з темним папірцем, і на столі, і на підлозі було безліч мертвих мух. І тут було видно з усього, що особисте життя своє Саша влаштував неохайно, жив як доведеться, з цілковитою зневагою до вигод, і якби хто-небудь заговорив з ним про його особисте щастя, про його особисте життя, про кохання до нього, то він би нічого не зрозумів і тільки б засміявся.

— Нічого, все обійшлося благополучно,— розповідала Надя квапливо, — Мама приїжджала до мене восени в Петербург, казала, що бабуся не сердиться, а тільки все ходить до моєї кімнати й хрестить стіни.

Саша дивився весело, але покашлював і говорив надтріснутим голосом, і Надя все вдивлялася в нього й не розуміла, чи хворий він справді серйозно, чи їй це тільки здається.

— Сашо, дорогий мій,— сказала вона,— а ви ж хворі!

— Ні, нічого. Хворий, але не дуже...

— Ах, боже мій,— захвилювалась Надя,— чому ви не лікуєтесь, чому по бережете свого здоров'я? Дорогий мій, любий Сашо,— проговорила вона, і сльози бризнули у неї з очей, і чомусь в уяві її виросли і Андрій Андрійович, і гола дама з вазою, і все її минуле, яке здавалося тепер таким уже далеким, мов дитинство; і заплакала вона тому, що Саша вже не здавався їй таким новим, інтелігентним, інтересним, яким був торік.— Любий Сашо, ви дуже, дуже хворі. Я б не знаю що зробила, щоб ви по були таким блідим і худим. Я вам така зобов'язана! Я и не можете навіть уявити собі, скільки ви зробили для мене, мій хороший Сашо! По суті, для мене ви тепер найближча, найрідніша людина.

Вони посиділи, поговорили; і тепер, після того як Надя пробула зиму в Петербурзі, від Сані і, від його слів, від усмішки і від усієї його постаті віяло чимсь віджилим, старомодним, давно проспіваним і, можливо, вже мертвим.

— Я післязавтра на Волгу поїду,— сказав Саша,— ну, а потім на кумис. Хочу кумису попити. А зо мною їде один приятель з дружиною. Дружина надзвичайна людина; все підбиваю її, умовляю, щоб вона вчитися пішла. Хочу, щоб життя своє перевернула.

Поговоривши, поїхали на вокзал. Саша частував чаєм, яблуками; а коли поїзд рушив і він, посміхаючись, махав хусткою, то навіть по ногах його видно було, що він дуже хворий і навряд чи проживе довго.

Приїхала Надя в своє місто опівдні. Коли вона їхала з вокзалу додому, то вулиці здавалися їй дуже широкими, а будники маленькими, приплюснутыми; людей не було, і тільки стрівся німець-настройщик у рудому пальті. І всі будники наче пилом вкриті. Бабуся, зовсім уже стара, по-давньому повна й некрасива, обхопила Надю руками й довго плакала,

припавши обличчям до її плеча, і не могла відірватися. Ніна Іванівна тон; дулю постаріла й змарніла, якось осунулася вся, але все ще по-давньому була затягнута, і брильянти блищали у неї на пальцях.

— Люба моя! — говорила вона, тремтячи всім тілом.— Люба моя!

Потім сиділи й мовчки плакали. Видно було, що й бабуся, і мати відчували, що минуле втрачене назавжди і безповоротно: нема вже ні становища в товаристві, ні колишньої шани, ні права запрошувати до себе в гості; так буває, коли серед легкого, безтурботного життя раптом наскочить вночі поліція, зробить трус, і господар дому, виявиться, розтратив, підробив,— і прощавай тоді навіки легке, безтурботне життя!

Надя пішла нагору і побачила ту ж постіль, ті ж вікна з білими наївними занавісками, а у вікнах той же сад, осяяний сонцем, веселий, гомінливий. Вона поторкала свій стіл, посиділа, подумала. І обідала добре, і пила чай з смачними, жирними вершками, але чогось неставало, відчувалася порожнеча в кімнатах, і стелі були низькі. Ввечері вона лягла спати, вкрилась, і чомусь було смішно лежати в цій теплій, дуже м'якій постелі.

Прийшла на хвилину Ніна Іванівна, сіла, як сідають винуваті, боязко і з оглядкою.

— Ну, як, Надю? — спитала вона, помовчавши.— Ти задоволена? Дуже задоволена?

— Задоволена, мамо.

Ніна Іванівна встала й перехрестила Надю та вікна.

— А я стала, як бачиш, релігійною,— сказала вона.— Знаєш, я тепер вдалася до філософії і все думаю, думаю... І мені тепер багато що стало

ясним, як день. Насамперед треба, мені здається, щоб все життя проходило мов крізь призму.

— Скажи, мамо, як здоров'я бабусі?

— Начебто нічого. Коли ти поїхала тоді з Сашею і надійшла від тебе телеграма, то бабуся як прочитала, так і впала; три дні лежала нерухомо. Потім все богу молилася й плакала. А тепер нічого.

Вона підвелась і пройшлась по кімнаті.

"Тік-ток...— калатав сторож.— Тік-ток, тік-ток..."

— Насамперед треба, щоб усе життя проходило мов крізь призму,— сказала вона,— тобто, інакше кажучи, треба, щоб життя в свідомості поділялося на найпростіші елементи, немовби на сім основних кольорів, і кожний елемент треба вивчати окремо.

Що ще сказала Ніна Іванівна і коли вона пішла, Надя не чула, бо невдовзі заснула.

Минув травень, настав червень. Надя вже звикла до дому. Бабуся клопоталася біля самовара, глибоко зітхала; Ніна Іванівна розповідала вечорами про свою філософію; вона по-давньому проживала в домі як нахлібниця і мусила звертатися до бабусі по кожний двогривенний. Було багато мух у домі, і стелі в кімнатах, здавалося, ставали дедалі нижчими. Бабуся та Ніна Іванівна не виходили на вулицю з побоювання, щоб їм не стрілися отець Андрій та Андрій Андрійович. Надя ходила по саду, по вулиці, дивилася на будинки, на сірі паркани, і їй здавалося, що в місті все давно вже постаріло, віджило, і все тільки чекає чи то кінця, чи то початку чогось молодого, свіжого. О, якби швидше настало це нове, ясне життя, коли можна буде просто й сміло дивитися в очі своїй долі, відчувати себе правим, бути веселим, вільним! А таке життя рано чи пізно настане! Адже буде час, коли від бабусиного дому, де все так

влаштовано, що чотири служниці інакше жити не можуть, як тільки в одній кімнаті, в підвальному Поверсі, в нечистоті,— буде ж час, коли від цього дому не лишиться й сліду, про нього забудуть, ніхто не буде пам'ятати. І Надю розважали лише хлопчаки з сусіднього двору; коли вона гуляла по саду, вони стукотіли в паркан і дражнили її, сміючись:

— Наречена! Наречена!

Надійшов з Саратова лист від Саші. Своїм веселим, танцюючим почерком він писав, що подорож по Волзі йому вдалася цілком, але що в Саратові він трохи заслаб, втратив голос і вже два тижні лежить у лікарні. Вона зрозуміла, що це означає, і передчуття, схоже на певність, опанувало нею. І їй було неприємно, що це передчуття й думки про Сашу не хвилювали її так, як колись їй палко хотілося жити, хотілося до Петербурга, і знайомство з Сашею уявлялося вже милим, але далеким, далеким минулим! Вона не спала всю ніч і вранці сиділа біля вікна, прислухаючись. І справді, пролунали голоси внизу; стривожена бабуся стала про щось швидко питати. Потім заплакав хтось... Коли Надя зійшла вниз, то бабуся стояла в кутку й молилася, і обличчя у неї було заплакане. На столі лежала телеграма.

Надя довго ходила по кімнаті, слухаючи, як плаче бабуся, потім взяла телеграму, прочитала. Повідомлялося, що вчора вранці в Саратові від сухот помер Олександр Тимофійович, чи, попросту, Саша.

Бабуся і Ніна Іванівна пішли до церкви замовляти панахиду, а Надя довго ще ходила по кімнатах і думала. Вона виразно усвідомлювала, що життя її перевернуте, як хотів того Саша, що вона тут самотня, чужа, непотрібна, і що все їй тут непотрібне, все минуле відірване від неї і зникло, наче згоріло, і попіл розвіявся на вітрі. Вона зайшла до Сашиної кімнати, постояла тут.

"Прощавай, любий Сашо!" — думала вона, і попереду їй уявлялося життя нове, широке, просторе, і це життя, ще невиразне, сповнене таємниць, захоплювало й вабило її.

Вона пішла до себе нагору укладатися, а на другий день вранці попрощалася із своїми і, жвава, весела, покинула місто,— як гадала, назавжди.

1903